

TERIOLOGIYA FANINING SHAKLLANISHI VA O‘RGANILISH TARIXI

*FarDU tabiiy fanlar fakulteti
Zoologiya va umumiy biologiya kafedrası
b.f.f.d (PhD), Zokirova Gulnora
va 1-kurs magistrantlar
Yursunaliyeva Diyora
Madaminova Muhayyoxon*

Annotatsiya: Ushbu maqolada teriologiya (sudemizuvchilar haqidagi fan) sohasining vujudga kelishi, uning tarixiy taraqqiyot bosqichlari va fundamental burilish nuqtalari tahlil qilinadi. Qadimgi davrlardagi empirik bilimlardan tortib, zamonaviy molekulyar-genetik tadqiqotlargaacha bo‘lgan davr tizimli ravishda yoritilgan. Shuningdek, maqolada jahon va O‘rta Osiyo hududida teriologik tadqiqotlarning rivojlanishiga hissa qo‘shgan olimlar va ularning ilmiy yutuqlari aks etgan.

Kalit so‘zlar: Teriologiya, mammalogiya, sudemizuvchilar, evolutsiya, taksonomiya, K. Linney, ekologiya, fauna, O‘rta Osiyo.

Abstract: This article analyzes the emergence, historical development stages, and points of theriology (the science of mammals). The period from empirical knowledge in ancient times to modern molecular-genetic research is systematically covered. Furthermore, the article highlights the scientists who contributed to the development of theriological research globally and in Central Asia, along with their scientific achievements.

Keywords: Theriology, mammalogy, mammals, evolution, taxonomy, C. Linnaeus, ecology, fauna, Central Asia.

Kirish . Sudemizuvchilar (Mammalia) Yer yuzidagi ekotizimlarda eng yuqori trofik zanjirlarni egallagan va antropogen ta’sirga eng ko‘p uchrayotgan hayvonlar guruhidir. Insonning o‘zi ham ushbu sinf vakili bo‘lganligi sababli, sudemizuvchilarni o‘rganish har doim nafaqat biologik, balki amaliy va tibbiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Teriologiyaning fan sifatida shakllanish tarixini bilish, bugungi kundagi biologik xilma-xillikni saqlash va ekologik muammolarni bashorat qilishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

1. Qadimgi davr (Miloddan avvalgi davrdan XVII asrgacha). Sudemizuvchilar haqidagi dastlabki bilimlar ibtidoiy odamning ovchilik faoliyati, hayvonlarni xonakilashtirishi bilan boshlangan. Biroq, dastlabki ilmiy tizimlashtirish Aristotel (mil. avv. IV asr) nomi bilan bog‘liq. U o‘zining "Hayvonlar tarixi" asarida

ilk bor sutemizuvchilarni qonli va tirik tug‘uvchi hayvonlar sifatida ajratib, ularni kitlar (kitsimonlar) va quruqlikdagi to‘rt oyoqlilar guruhlariga tasniflagan. O‘rta asrlarda Sharq uyg‘onish davri mutafakkirlari, xususan Abu Ali ibn Sino "Kitab ash-Shifa" (Shifo kitobi) asarida mintaqa sutemizuvchilarining anatomiyasi va dorivor xususiyatlari haqida qimmatli ma‘lumotlar qoldirgan.

Teriologiyaning haqiqiy fan sifatida ajralib chiqishi va uning "oltin davri" XVIII asrga to‘g‘ri keladi. Karl Linney (1707–1778): O‘zining "Systema Naturae" (1758) asarida ilk bor "Mammalia" (Sutemizuvchilar) terminini fanga kiritdi va odamni ham ushbu sinfning Primatlar turkumiga joylashtirdi. Jan Batist Lamarck va Charlz Darwin: XIX asrda evolutsion nazariyalarning paydo bo‘lishi teriologiyani shunchaki hayvonlarni tasvirlashdan, ularning filogenetik (tarixiy) qarindoshligini o‘rganishga yo‘naltirdi.

Georges Cuvier (Jorj Kyuve) tomonidan qiyosiy anatomiya va paleontologiya asoslarining yaratilishi yo‘qolib ketgan qadimiy sutemizuvchilarning suyak qoldiqlari orqali ularning qiyofasini tiklash imkonini berdi. XX asrga kelib teriologiya faqat laboratoriya yoki muzey devorlaridan chiqib, dala ekologiyasi bilan integratsiyalashdi. Populyatsiya dinamikasi: Kemiruvchilar, yirik yirtqichlar va tuyoqlilarning son dinamikasi, ularning ekotizimdagi trofik aloqalari (masalan, Charlz Eltonning ekologik piramidalari) o‘rganildi.

Sutemizuvchilarning ijtimoiy iyerarxiyasi, hududiy munosabatlari va muloqot tizimlari (masalan, ko‘rshapalaklarning exolokatsiyasi) kashf etildi. Mintaqamiz faunasi o‘zining endemik turlari bilan har doim jahon teriologlarining diqqat markazida bo‘lgan.

XIX-XX asr boshlari: N.A. Seversov, A.P. Fedchenko va G.E. Grumm-Grjimaylo kabi sayyoh-olimlarning ekspeditsiyalari natijasida Pomir-Oloy, Tyan-Shan va Qizilqum sutemizuvchilari fanga tavsiflandi. Milliy teriologiya maktabi: O‘zbekistonda teriologiyaning tizimli rivojlanishi D.N. Kashkarov, G.S. Sulonov va keyinchalik I.I. Kolesnikov, A.K. Sagitov kabi olimlar nomi bilan bog‘liq. Ular cho‘l va tog‘ ekotizimlaridagi kemiruvchilar, yovvoyi tuyoqlilar (sayg‘oq, tog‘ qo‘ylari) va yirtqichlarning (qor qoplani) ekologiyasi hamda zoogeografiyasini fundamental tarzda o‘rganishdi. O‘zbekiston FA Zoologiya instituti bu borada asosiy ilmiy markazga aylandi. Bugungi kunda teriologiya klassik morfologik usullardan to‘liq raqamli va genetik texnologiyalarga o‘tdi

Sutemizuvchilar taksonomiyasidagi bahsli masalalar (masalan, kitsimonlar va juft tuyoqlilarning yaqinligi) DNK sekvenirlash (NGS) orqali qayta ko‘rib chiqilmoqda. Yovvoyi sutemizuvchilarni o‘rganishda fototuzoqlar, sun‘iy yo‘ldosh GPS-trekerlar va dronlardan keng foydalanilmoqda. Konservatsiyaviy biologiya: Iqlim

o'zgarishi va urbanizatsiya sharoitida yo'qolib borayotgan turlarni (Qizil kitobga kiritilgan sutemizuvchilarni) saqlab qolish global vazifaga aylandi.

Xulosa.

Teriologiya fani oddiy ovchilik kuzatuvlaridan tortib, eng murakkab molekulyar-genetik va bioinformatik tahlillargacha bo'lgan ulkan evlutsion yo'lni bosib o'tdi. Bugungi kunda ushbu fan nafaqat sutemizuvchilarning o'zini o'rganadi, balki Yer yuzidagi biosfera barqarorligini ta'minlash, zoonoz kasalliklar (masalan, kemiruvchilar va ko'rshapalaklar tashiydigan viruslar) tarqalishining oldini olish va tabiiy ekotizimlarni boshqarishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Linnaeus, C. (1758). Systema Naturae per regna tria naturae.
2. Zohidov T.Z. (1971). Biotsenozi Qizilquma. Toshkent.
3. Wilson, D. E., & Reeder, D. M. (2005). Mammal Species of the World. Johns Hopkins University Press.
4. O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitobi" (Fauna jildlari).